

Meeleolud ja meeleseisundid

Mait Raun

Artikli kirjutamise algtouke andis *Ida mõtteloo leksikoni* ilmumine aastal 2006. Seal leidub palju meeleseisundiga seotud eestipäraseid märksõnu,¹ kuid paradoksaalsel kombel märksõna “meeleseisund” ise puudub. Allpool vaadeldakse meeleseisundi keskset asendit budismis ja võrreldakse seda teise olulise mõistega “meeleolu”. Et tegu ei ole algallikate analüüsiga, siis rangelt võttes ei saa väita, et just täpselt nii käsitletakse meelenähtusi budismis endas; eelkõige on tegu budismist inspireeritud kirjatööga, mis paikneb tänapäevases kontekstis.

Citta ja saṃskārās

Et budism on esmajoonel õpetus meelest, selle omadustest ja suhetest muu maailmaga, koondub sealsete mõttekonstruktsioonide teravik psüühikale. Nende kõlblikkuse kriteerium on range: praktika, toime. Paljas teooria on väärtusetu ning konstruktsioonil on just nii palju väärtust, kui see aitab kaasa meeleparandusele. Kuid mis on meel (*citta*), seda on raske täpselt kirja panna.

---

¹Ida mõtteloo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia. Koostanud Linnart Mäll, Märt Läänemets, Teet Toome. (Studia Orientalia Tartuensia, Series Nova, Vol II.) Tartu: Tartu Ülikooli orientalistikakeskus, 2006. Märksõnad: meel, seadmus, võime, meelearjutus, teadvus, kujustamine, mõtlus, keskendumine, (analüüsiv) vaatlus, järelevaatamine, meelemürk, iha, olemasolu, vaade, teadmatus, meeleolud, isiksus, sõltuvuslik tekkimine, tegu, teovili, meelepete, ülim tõde, meeleplekk, virgumine, teadmatus, ületav toiming, meelerahu, teadvuse kõrgeim seisund.

Meele tüüpiline vastasmängija on “mittemeel”. Lüsioloogilise *mokṣa-dharma* skeemi järgi² on meel seotud *saṃsāra*’ga ning *nirvāṇa* tasemele jõudes toimub selle ületamine, meelest saab mittemeel; mis aga ei tähista palju enamast tõigast, et “meel” on positiivne termin, *nirvāṇa*’t aga on kõige hõlpsam kirjeldada negatsioonina. Teisalt ei pruugi selles skeemis ka meelt ohverdada; tahtmise korral võib öelda, et kõik *saṃsāra* ja *nirvāṇa* ilmingud on “meele olud”, seda ka mittemeel.

Meele otsimine, leidmine, omamine, tunnustamine, meele olemasolu — need kõik on “meele olud”. Kirgastumata meel kõigub ühest meeleolust teise. Seega on meeleolu midagi liikuvat, fluktureeruvat, muundumisvõimelist, mitte staatiline märk. Kuna aga tuvastada saab ainult tagantjärele, piltlikult meelt peatades ja andmeid vaesestades, siis on tuvastatud meel üksnes märkmeeleolu, mitte enamast.

Võib-olla saab meele olemasolust ja olemusest kõige paremini aru võrgustiku kaudu, mille keeles moodustab meelega seotud sõnade koobar: meelelund, meeleolu, meeles seisund, meelerahu, meelevald, meelelaad, meeleheide, meelete, meeleplekk, meelemürk, meeletus, meelitus, meelestus, meeleline, nürimeelne, teravmeelne, raskemeelne, kergemeelne, hajameelne, härdameelne, nõdrameelne, hullumeelne, vastumeelne, meelepärane, meelest ära, üksmeel, mehemeel, heameel, pahameel, meelehärm, meelekibedus, meelekindlus, meelde jäämine, meelepidamine, meeldetuletus, meeldetulek, meelestminek, meelemuutus, meeleliigutus, meelelahutus, meeleharjutus, meelemärkus, meelekoht, meeldiv, meelisklev, meelas, meelega jne jne.³ Kokku annavad need sõnad hea ülevaate psüühika toimest, ilma et tuleks keeleoskajale kõike lahti ja üle seletada.

Hetkel, mil subjektile tekib idee meeleparanduseks, on tal meeles paratamatult rägastik analüütilisi ja sünteetilisi komponente: duaadid, triaadid, kvadraadid ja nii edasi.

See segadus ongi kokku meeleolud (*saṃskārās*) ning nende komponendid ja viimaste proportsioonid muutuvad iga hetk. Nagu kõigel muutlikul, nii ka igal üksikul meeleolul on piirid: algus ja lõpp. See tähendab, et meeleolu on piiritletud ja läheb üle teiseks meeleoluks. Põhimõtteliselt on

²Linnart Mäll. Ühest võimalikust lähenemisest *śūnyavāda* mõistmisele. — Nulli ja lõpmatuse kohal. (Eesti mõttelugu 21.) Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 310–311.

³Meel-sõnapere kohta vt ka Ants Viires. Paar pilguheidet eesti muinasusku. — Kultuur ja traditsioon. (Eesti mõttelugu 39.) Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 209–210.

meeleolusid lõputu hulk. Need on individuaalsed, õigupoolest ainulaadsed: meeleolusid on sama palju kui meeli ja meeltel olusid.

Kõik, milles leidub mitmust, mitmekesisust, seotust millegagi — see-
ga iga meeleolu on ahistus (*duḥkha*)⁴ ning just seda väljendabki budismi
esimene aluspostulaat “kogu olemasolu on ahistus”. Kirgastumise⁵ vaate-
kohalt nimetatakse meeleolusid ka meeleplekkideks (*cittakleśa*), kuna ku-
jundlikult väljendudes määrivad need meelt. Meeleolude lõputut hulka on
püütud ka kokku lugeda, saades neid näiteks 84 000 — kuid see on mõis-
tagi meelevaldne arv, sest ükski meeleolu ei saa iial korduda, kuna ükski
aegruumi punkt ei kordu.⁶

Konkreetne märkmeeleolu (peatatud hetk) avaldub analüüsimisel hori-
sontaalse triaadina, kus miski on aktuaalne ja kõik muu on varjatud, alla-
surutud. See, mida otsitakse, mida peetakse põhiliseks, annab meeleolule
nime. Kuid ka allasurutu ei ole tühine ja ebaoluline, vaid sellel on täiesti
otsene mõju meele edasisele fluktuendumisele ning ainult siis, kui meele-
olus ei ole midagi varjatut ja allasurutut, võib loota fluktuendumise lõppu;
kuid mis meeleolu see siis enam on. *Mokṣadharm*a ideaal on meeleoludest
väljumine, nende ületamine.

Liikmeeleolud

Meeleolude klassifitseerimine on hea võimalus, kuidas anda ahistusele piir-
jooni ning vähendada selle lõputust inimõistusele hoomatava mõõdnuni.
Teadvuseõpetuse (*viññānavāda*) koolkond koostas 4. sajandil m.a.j meele-
olude klassifikatsiooni, kus taandas nende hulga 51 põhimeeleoluni (Asan-
ga teoses *Abhidharmasamuccaya*; Vasubandhu *Abhidharmakośa* piirdub
46-ga), mis on omakorda jagatud liikidesse:⁷

⁴Laiemalt kasutatav mõiste on siinkohal “kannatus”, kuid sellel on eesti keeles muser-
dav värving, sellal kui tegu pigem ontoloogilise seisundiga, samuti lisatähenduseks kann-
puudumine.

⁵Sageli kasutatakse siinkohal mõistet “virgumine”, mis on sanskriti *bodhi* otsevaste ja
levinud ka teistes indoeuroopa keeltes.

⁶Nii nagu Läänes on märkinud Herakleitos, et “ühte jõkke ei saa astuda kaks korda”.

⁷Mind in Buddhist Psychology. A Translation of Ye-shes rgyal-mtshan’s (1713–1773)
“The Necklace of Clear Understanding”. Translated from the Tibetan by H. V. Guenther and
L. S. Kawamura. Emeryville: Dharma Publishers, 1975.

5 üldmeeleolu: tunne (*vedanā*), mõtestamine (*saṃjñā*), meelestatus (*ce-tanā*, *cintana*), tajutaju (*sparṣa*), tähelepanu (*manasikāra*);

5 objekti piiritlevat meeleolu: huvi (*chanda*), veendumus (*adhimukti*, *adhimokṣa*), vaade (*smṛti*), keskendumine (*samādhi*), mõistmine (*prajñā*);

11 positiivset meeleolu: usk (*śraddhā*), tagasihoidlikkus (*lajjā*, *hrī*), sündsus (*apatrapa*), sidumatus (*anapekṣa*), vihatus (*adveṣa*), meelese-ligus (*amoha*), usinus (*vinaya*), erksus (*praśrabdhi*), hoolivus (*apramāda*), meelerahu (*upekṣa*), vägivallatus (*avihimsā*);

6 baasemotsiooni: iha (*rāga*), viha (*dveṣa*, *pratigha*), ülbus (*mana*), tead-matus (*avidyā*), kahevahelolek (*vicikitsa*), põikpäisus (*drṣṭi*);

20 täiendust baasemotsioonidele: raev (*krodha*), vimm (*upanāha*), sa-latsemine (*mraṣa*), tigidus (*pradasa*), kadedus (*īṣya*), ahnus (*mātsarya*), näivus (*māya*), ebaausus (*sathya*), ennasttäisolek (*mada*), õelus (*vihimsa*), häbitus (*ahrikya*), sündsusetus (*anapatrapya*), hägusus (*styana*), keevali-sus (*auddhatya*), pinnapealsus (*aśraddhya*), laiskus (*kausidya*), hoolimatus (*pramāda*), unustamine (*musitasmuktita*), tähelepanematus (*asamprajanya*), lünklikkus (*vikṣepa*);

4 muutuvat suurust: unisus (*nidra*), mure (*kauṣṭhya*), valikulisus (*tarka*), eristamine (*vicāra*).

Alati võib esitada ka teistsuguseid meeleolude üldistatud klassifikatsioo-ne, ja mida osavam on klassifitseerija, seda ülevaatlikumaks kujuneb ta-bel. Seesuguste ponnistuste ühisjooneks on, et ahistust püütakse liigenda-da konkreetsete üksikpõhjuste alla. Sellisena on need üldisemad konstruk-tid kui märkmeleolud, mis on saadud üksikmeeleolude märkamisest, teisi-sõnu meeleolude liigid või liikmeeleolud. Tegu on ülekaalukalt kvantitatiiv-se, horisontaaltriaadi-keskse lähenemisega, kuna need paiknevad enamasti tähendusvälja-sektoritena tasapinnaliselt üksteise kõrval.

Pratītyasamutpāda

Kui seostada *mokṣadharmā* ga budismi keskne tunnetuskontseptsioon *saṃ-sāra-ratas* ehk 12-osaline sõltuvusliku tekkimise ahel (*pratītyasamutpāda*), kujuneb kaheteistkümnest lülist koosnev tervistusprotsess. See algab tead-matusega (1. lüli *avidyā*), millele lülihaaval järgneb tunnetus: 2) meeleolud (*saṃskārās*); 3) teadvus (*vijñāna*); 4) nimi ja kuju (*nāmarūpa*); 5) kuus või-

mete valda (*śaḍāyatana*); 6) kokkupuude (*sparsā*); 7) tunne (*vedanā*); 8) janu (*trṣṇā*); 9) kippumine ehk klammerdumine (*upādāna*); 10) olemasolu ehk saamine (*bhava*); 11) sünd (*jāti*). Viimane, 12. lüli vananemine ja surm (*jarāmarāṇa*) on *mokṣadharm*a puhul sama mis täielik tervenemine ehk kirgastumine.⁸

Ent kuna *avidyā* põhjuseks on omakorda varasem ebatäiuslik realisatsioon, ahela eelmise keeru vektormõju, siis on seegi juba tagajärg. Et varasem keerd annab meelestuse, stereotüübi, silmaklapid, mismoodi tunnetada ettejuhtuvaid meeleobjekte, ei ole subjekt seega ainsatki hetke “tabularasa”. Üldjuhul jõuab ahelasse süüvija lohutu tõdemuseni, et tegu on pidevalt ahistust taastootva protsessiga, kus areng ja muutus on üksnes näiline. Erandlikul juhul õnnestub siiski ka ülenemine ning toimub tõesti täielik *mokṣadharm*a-kohane (füsioloogiline) tervenemine.

Pratītyasamutpāda lülisid ei saa pidada meeleoludeks, selleks on need liiga kindlalt järjestatud, ega ka meeleseisundeiks, selleks on neis liiga vähe hierarhiat. Üksteise kõrvale asetamine annab küll eristava teadmise, kuid mitte kuigi palju dünaamilist teadmist selle kohta, kuidas ühest meeleolust saab teine. *Pratītyasamutpāda* järgi näeb tunnetusprotsess või siis meeleolude väljakujunemine välja umbes selline:

1. lüli. Üksmeel puruneb (umbes nagu “suur pauk”), meel ja maailm satuvad lahku — ning see, mis üksmeelest meelde kandub, on seotud teadmatusega, kuna sellel on tekkinud lõhe kõiksusega.
2. lüli. Teadmatusest sünnivad meeleolud (peatatud teadmatuse), meele olemasolu ürgseimad ilmingud.
3. lüli. Alles seejärel algab meeles teadlik tegevus.
4. lüli. Meeleandmed (mis alguses olid peaaegu vormitud) hakkavad omandama piirjooni.
5. lüli. Meeleelundid asuvad meeleandmeid vastavalt meelestusele või eelhäälestusele (teadmatusel põhinevale isiksuslikule stereotüübile) sobivaks ümber töötlemaks — meel on iseseisvumas üksmeele rüpest ja muutumata avalikult subjektseks.

⁸*Pratītyasamutpāda* lülide traditsioonilisi käsitlusi vt Andres Herkel. *Pratītyasamutpāda*: Budismi keskne õpetus. — Müüt ja mõtlemine. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 107–121.

6. lüli. Teadlikkus on juba nii tugev, et näivalt toimub praegu meele ja maailma kokkupuude, et ammutada kirevast maailmast fakte. Tegelikuses on asi vaat et vastupidi — kõikvõimalikud vastandused, kahesused ja mitmus hakkavad just nüüd selgelt eristuma ja välja kujunema.

7. lüli. Meel on iseseisvunud (subjektiks) ning töötleb meeles toimuvat üksmeele jääki, pidades seda sageli mitte-meeleks (objektiks). Algab emotsionaalse lõpptulemuse vormistamine.

8. lüli. Vastanduvate rindejoonte paikasaamisega kaasnenud tunne paisub, seda vastavalt hinnangule, mille subjekt annab oma meeleandmetele. Toimub meeleandmete deformeerimine “sobivas” (stereotüübile vastavas) suunas.

9. lüli. Subjekt kinnistab deformatsiooni tulemuse oma meeles.

10. lüli. Meeleandmed saavad valmis: kõik oluline on võimendatud, ebaoluline alla surutud.

11. lüli. Tunnetusprotsess jõuab tulemuseni. Mõnikord see ka teadvustub.

12. lüli. Hetke lõpetav toiming. Meele olu realiseerub: subjekt tegutseb vastavalt oma tunnetusprotsessi tulemusele ning tagajärje alusel kinnistab või muudab oma stereotüüpi.

Kuna meel on maailmast lahus, kordub järgmisel hetkel kõik uuesti. Stereotüüp on paratamatult ebatäiuslik, toodab teadmatust, ning et üksmeele ehk *parinirvāṇa* asemel ilmub uuesti *avidyā*, põhjustab järgmise ahela-keeru (andmetöötluse). Tunnetusprotsess viis edasi üksnes näivalt. Peale selle on skeem lihtsustatud, sest korraga on käigus mitu tunnetusprotsessi, mitu *maṇḍala*'t, mis kõik mõjutavad üksteist ning põimuvad meeleolude virvarriks. Olenevalt sellest, milline tükk üksmeelest satub parajasti töötluse alla ning millised protsessid meeles veel töötlemisel on, võib keeru lõpetuseks toimuda meeleolu tõus võrreldes varasemaga, järgmise keeru ajal aga jällegi langus. Lisandub ja kaob küll meeleandmeid, kuid üldjuhul ei toimu üldist kvalitatiivset muutust, tervistumist, meele dünaamilisuse tõusu. *Pratītyasamutpāda* kirjeldab meele fluktureerumist ja seletab ahistuse põhjust, ei enam.

Vektormeeleolud

Märkmeeleoludel ja ka liikmeeleoludel puudub siht kõrgemale, pürgimus täiuslikkuse poole. Kui see mõne meeoleu loomuses leidubki, tasakaalustab seda teise meeoleu vastupidine tendents. Budistid aga väärtustavad inimese täiustumist ning ahistusest kaugenevat, vertikaalsusega seotud meeoleu, mille aluseks on meelega keskmisest suurem kooskõla maailmaga. Kui subjekt astub hierarhia trepile “kõrgemate seisundite” poole ning leiab aset meeleseisundit tõstvate või siis vähemalt samal tasemel hoidvate tegurite — pälvimuste (*punya*) tulv meelde, siis säärast meelt nimetatakse lausa teisiti: virgumismeeleks (*bodhicitta*).⁹ Ent mismoodi leiab aset hierarhiline muutus meeles (meeleolu tõus).

Me ei pea tingimata ette kujutama, et asume *maṇḍala*-lülide ahelas, mille piires toimub pidev ja lõputu Sisypheose rännak edasi, ühest teise, siis kolmanda lülini jne, jõudmata kuhugi. Samahästi võime asuda terviku vaatekohal ja kirjeldada selle dünaamikat, kujutledes, et meeleadmed moodustavad tervikliku märgikombinatsiooni (*maṇḍala* kui tervik). Kui märgikombinatsioon olulisel määral muutub, siis dünaamika tõuseb või langeb.

Dünaamilisuse langus on regress, millel hetkel pikemalt ei peatu, ehki seegi on kvalitatiivne muutus — ent tõus paistab meeoleu ülenemisena. See saavutatakse nii, et tervikus asendatakse märkide formaalsem funktsionaalne seos vähem formaalsega, näiteks (kasutades võrdlust matemaatikaga) liitmine korrutamise, korrutamine astendamise, astendamine integreerimisega.

Olgu meil väärtus-märk “hea”. Kõik ülejäänud on “mittehea”, triviaalsemalt öelduna “halb”. Ehk siis diaad “hea-halb”, õigemini triaad “hea ja halva funktsioon”, mingi meeoleu. Muidugi saab sama operatsiooni teha ka kasutades vastandipaari “õige-vale”, “tõde-eksitus” või “*nirvāṇa-saṃsāra*” jne, samuti võib “hea” kanda mingit muud tähist, mis viitab otsesemalt hierarhilisele tõusule, näiteks “suurepärase”. Põhimõtteliselt sobib kõik, mis annab küllalt kujundliku ettekujutuse.

Subjekt aga pürgib selle poole, et ta meeoleu oleks võimalikult “hea”. Teisisõnu, senisest kõrgemal tasemel paiknev “hea”. Monaad “hea” on tema jaoks *maṇḍala* selle ideaalkujul (ehk ainult tuum, keskpunkt), ent dualist-

⁹*Bodhicitta*’le on näiteks pühendatud Šāntideva *Bodhicaryāvatāra* ptk. 1. — Šāntideva. *Bodhitšarjāvatāra*. Sanskriti keelest tõlkinud ning eessõna ja kommentaariumi kirjutanud Linnart Mäll. (Budismi pühad raamatud 3.) Tartu: Lux Orientis, 2008.

lik “hea-halb” on tegelik *maṇḍala* (tuum ja perifeeria). Subjektil on pürg *maṇḍala* “kokku pakkida” (et jääks ainult tuum). Kokkupakkimise võrra viskub algsest meeleolust vektor “kõrgemale”.

Seejuures ei ole eriti oluline, kas märgi sõnaline tähis selle tagajärjel ise muutub või jääb samaks, vaid et muutub märgi tähendusväli. Kõrgema taseme “hea” hõlmab rohkem, olles madalama taseme “hea” ja “halva” süntees; samas ei ole see sama kindla tähendusega kui madalama taseme “hea”. Või siis kaheksaosalise tee (*aṣṭāṅgikamārga*) termineis: tulemus-märk “õige kavatsus” (*samyaksaṃkalpa*) hõlmab ka algmärki “õige vaade” (*samyagdr̥ṣṭi*) ning selle juures kaotab protsess oma mõistelises kindluses ja võidab tähendusvälja avaruses, muutub kujundlikumaks, dünaamilisus tõuseb. Ehk siis, madalamast “õigest” saab kõrgem “õige” lüüsi avanedes ning need kõik on vektormeeleolud.

Lähemal vaatlusel on lüüsi avanemine (dünaamika tõus) kokku kvadraad: kolm märki — samatasemelised “hea” ja “halb” ning kõrgemal tasemel asuv “hea”, neljandana nende kõigi dünaamiline seos, mis seostab märgid korraga nii horisontaalselt kui ka vertikaalselt.

Sageli nimetatakse kõrgema taseme vektormeeleolu just meelega sama nimetusega mis algset: tulemusena saadakse uus “hea”, see aga on teistsugune kui vana “hea” (sisaldades nii selle “hea” kui ka “halva”). See on kooskõlas *dharma*-reegliga¹⁰ ning sümboliseerib seletamiseks võimatut, kuidas toimub märkide kaotamine, ületamine.

Päris täiuslik ei suuda siiski olla mitte miski. Dünaamilisimgi seos ei vabane täielikult horisontaalsusest, seda ka väga kõrge meeleseisundi juures. Ka kõrgeim vektormeeleolu ei esinda iial absoluuti, täiuslikkust, sest sellel on märgilisus koos selle väärt ja viletsate omadustega. Dünaamilisust suurendav *bodhicitta* aitab edusammudele kaasa, ent seda vaid kuni vektori-aalsuse piirini: tahtlikult ei saa tendentsi ületada ega dünaamikast väljuda. Tendentside ala on põhimõtteliselt piiratud, isegi kui tendentsiks on tendentslikkuse lakkamine.

Mittedünaamiline võib olla üksnes jäägitu usk. Täiust, tühjust ja nende ühtsust ei anna sõnadega väljendada, kuid saab meelega mõista ning mõistja ületab meele, dünaamika, subjektsuse.

¹⁰Iga märk on *dharma*, neid hõlmav tehte tulemusmärk omakorda jälle *dharma*.

Liikmeeleolude ja vektormeeleolude võrdlus

Kui tavalised (märk)meeleolud on *samsāra* olekud ja liikmeeleolud on *samsāra* formaliseeritud avalduskujud, mis liigendavad algtaset (ahistust), siis vektormeeleolud esindavad niisugust *samsāra*'t, mis on allutatud *nirvāna*'le ja liigendavad lõpptaset (kuuludes sellistena, *nirvāna*'le omadusi andvatena, küll samuti *samsāra* hulka).

Liikmeeleolud kaardistavad võimalikult neutraalselt ja täielikult kogu emotsionaalset pinda, seevastu vektormeeleolud on tendentslikud ja kompromissitud, esindades üksnes positiivset emotsionaalsust (või positsiooni-omavat meelelisust), seda, mida saab rakendada kirkastuse saavutamiseks.

Liikmeeleolud on klassifitseeritud konkreetsete põhjuste haaval, vektormeeleolude klassifikatsioonis on põhjuse asukohal tendents: nad osutavad vertikaalile.

Liikmeeleolude klassifikatsioonis domineerib horisontaalne vaatekoht. Vektormeeleolude klassifikatsiooni puhul domineerib vertikaalne vaatekoht: nende puhul on loendisse pääsemise eeltingimuseks meeleolu tendents, selle kirkastav suund lõpptaseme saavutamisele.

Kui meeleolusid saab liikmeeleoludeks koondada heal juhul umbes 50 ühikuni, siis vektormeeleolusid on budismis üksnes 8. Liikmeeleolud on märgikesksed, vektormeeleolud on seosekesksed.

Eriti *chan*-budismis laialt viidatud nähtus, et alguses maa on maa, vahepeal ei ole, aga lõpus on maa jälle maa,¹¹ seob konstruktid kokku. Indiviidi madalaim loomalik tõlgendusvaba meeleolu on ehe, samamoodi on ehe ka kõrgeim meeleolu, kaheksaosalise tee täielik realisatsioon. Kuid vahepealsed astmed on säärased, kus “maa ei ole maa”, vaid tegu on *samsāra* või *nirvāna* (või polegi neil selles kontekstis vahet) koormamisega varjutavate omadustega, liigutamise, vektordamisega, virvatulelise *māyā*-looriga.

Meeleseisund kui vektortase

Meeleseisund (*dhyāna*) on horisontaalne, tasapinnaline, formaalloogiline, ent pingelt ja suundumuselt samas vertikaalne konstrukt. Mida kõrgem sei-

¹¹Sheng-yen koos Dan Stevensoniga. Härja jälgi mööda: Chan-budismi tee tänapäeva Hiina õpetaja järgi. Tlk Märt Läänemets. Tallinn: Tänapäev, 2007, lk 354–355.

sund, seda enam lööb vertikaalsus välja; seletuste juures paradoksidena. Meeleseisundite kirjeldused on ülesehituselt sarnased vektormeeleoludele: esimene vektortase — tavainimene pöördub kõrgemate väärtuste poole; teine vektortase — pöördunu leiab keskendumise; kolmas vektortase — keskendunu leiab tasakaalu. Kirgastumine toimub neljanda meeleseisundi tasemel, kus on saavutatud täielik tasakaal ning teekäimisele (või tasemest väljaspool asuvale positsioonile) osutavat vektorit ei ole tarvis; ehk on saanud subjekti ja objekti, üldse kõige täielik integreeritus, *nirvāṇa*.

Mūlamadhyamakakārikā avasõnades esitab Nāgārđžuna ka viimase meeleseisundi matemaatilis-loogilise kirjelduse. Ta postuleerib korruga nelja vastuolulise ja kohati üksteist välistava eksistentsivormi koosolemist ning ühtaegu ka selle koosluse eitust, tehes seda tetralemma eituse kaudu: “ei endast, ei teisest, ei mõlemast ega põhjuseta ole iialgi kusagil tekkinud ühtegi asja”.¹²

Meeleharjutuse korras võib neli meeleseisundit läbi komponeerida kujutelmal alusel, et kõik on vektormeeleolud: esimesele lisandub teine, esimesele-teisele kolmas, esimesele-teisele-kolmandale neljas, ja kui neljas on täiuslik ehk tühi, siis kuhu on kadunud eelmised kolm?¹³

Allpool on toodud *pratīyasamutpāda* lülide visandid ning suhestatud need spekulatiivselt nelja üleneva meeleseisundiga. Et seisund on horisontaalne triaad, olgugi käibel vertikaalses mõtteskeemis, siis tähendab 12-osalise ahela neljaks liigitamine (kolmekaup) vertikaali paigutamist horisontaali ja/või vastupidi. See on meelevaldne toiming, kuid mis seda poleks; nende kirjelduste abil püütakse anda piltlikult aimu subjekti tunnetusprotsessist. Lülide pildistamise aluseks on võetud asja poolikuks nimetatud kujutelm, et inimesel on olemas vertikaalne *bodhicitta*, selle najal toimub *mokṣadharm*a ning tunnetusprotsess lõpeb virgumise ehk kirgastusega.

Soovija võib läbi teha ka järjest-korruga dialektika meeleharjutuse: mis-moodi saab üks triaadi lüli tekkida enne teist, nagu eeldab *pratīyasamutpāda* Või siis vastupidi, kuidas kujutada ette seda, et lülihaaval jõnksuva *maṇḍala* lülid on käigus ühekorraga?

¹²A. Herkel 2002, lk 168.

¹³Käepäraseim vastus on, et küsimus pole esitatud täiuslikult, vaid madalamalt tasemelt, olles sellele omaste puudustega.

***Pratīyasamutpāda* lülid 1–3: Esimene meeleseisund**

Lüli 1: teadmatus (*avidyā*)

Kõige alguses on häiritus. Niiviisi tekib suurest paugust aegruum. Niiviisi sünnib sõnast maailm. Siit saab alguse olemasolu. Kui kujutleda, et alguses on täius, siis nüüd — olemasolu keskkonnas — hakkab täiuslikkus purunema.

Pratīyasamutpāda aga kujuteldamatut algust ja hüpoteetilist täiust ei käsitle ning piirdub vaid nende vahepealsega — dünaamilise keskkonnaga, lisades paradoksaalse teadmise, et häirituse-teadmatus põhjuseks on eelmise tunnetuskeeru mõju.

Teadmatus, mis suudab midagi tekitada, on algne impulss, justkui ürgne tahtepurse, mis paneb ratta veerema. Säärasena on 1. lüli vaadeldav ka tahtena. See häirituse põhjus, mis üldistatult on ahistus ehk kannatus (*duḥkha*) ning veel üldistatumalt *samsāra*, annab meeletuse, mille alusel purustada täius. *Pratīyasamutpāda* on *duḥkha* suhtes juba tagajärg ja õpetuslikult seotud budismi teise aluspostulaadiga “ahistusel on põhjus”; mis lüsioloogilises mõttes on vektorpööraja.

Põhimõtteliselt on iga kõiksust purustav häiritus unikaalne. See aga tähendab, et ükski 12-ahela tunnetuskeerd ei lõpe täpselt samamoodi kui eelmine; juba hetkede ajalise edasinihkumise (ehk koordinaadierinevuse) tõttu oleks see ka võimatu.

Lüli 2: meeoleolud (*samśkārās*)

Meele olu on meele olemasolu, subjektsus. See saab alguse häiritusest. Häirituse, teadmatus, tahteta ei ole olemas või ei anna käsitleda meelt ega eksistentsi.

Meeleolu on meele asupaik aegruumi koordinaatides, see osa kõiksusest (positsioon), kuhu subjekt meelevaldselt kinnitub, mille meelde toob ja tuvastab. Positsioon on piiritletud ollus, avaldudes tajukujundina. Eelkõige ongi mõiste *samśkārās* puhul peetud silmas meelevaldsust.

Meeleolud on paratamatult duaalsed, kuna positsioon on kahetine: ühtpidi subjektne, kuna piirdub subjekti poolt hõlvatud alaga kõiksusest, teisalt on aga igasugune mittetervik lünklik, puudulik, märgiline, objektne. Seega

siis kokkuvõttes midagi subjektobjektset, kuna kumbki tendents ei ole võimalik ilma teiseta.

Kuna subjekt ei saa kõiksust lõhkuda ja meelele positsiooni valida vabalt, siis täielikku tahtevabadust ei ole. Õigupoolest toimib ta üsnagi paratamatuse sunnil. Millise konkreetse sisu meeleolu omandab, oleneb sellest, missugune oli algtõuke andnud häireimpulss (*avidyā*), see aga oleneb omakorda jällegi eelmise 12-ahela keeru tulemusest.

Lüli 3: teadvus (*vijñāna*)

Teadvus on see konkreetne stereotüüp, mille alusel meel tükeldab tervikliku tajukujundi osadeks ning viib selle kujutluse tasemele. Peamine kujutus on see, et väljaspool subjekti meelt saavad olla objektid. Detailsemad kujutlused on üksikobjektid.

Kujutlemine ehk tajukujundi varustamine positiivse sisuga — objektide otsimine aitab subjektil oma eelhäälestust, isiksuslikku stereotüüpi edasi kinnistada. Teadmine (mida leida) on seega olemas juba enne kui positiivne sisu (see, mis leitakse).

Vijñāna (teadmine) on ka selle sünonüüm märgitriaadis, mida õnnestub märgata, formaalloogiliselt tuvastada — mis on aktuaalne.

Paigutades 12-ahelas teadvuse meeleolu tagajärjeks, mitte vastupidi, rõhutab budism, et tunnetusprotsess on pigem meeleline kui teadvuslik. Et ei ole nii, et teadvuse abil on välja mõeldud konstrukt “meel”, mis aitab seletada ja põhjendada mingeid teadvustamata nähtusi, vaid teadmine ja tunnetus asuvad meele keskkonnas; teadmine on meele omadus, mitte vastupidi.

Lülid 1–3 koos

Esimese meeleseisundi kolmik annab järgmise formaalloogilise tõlgenduse: on olemas duaad teadmatus (*avidyā*) ja teadmine/teadvus (*vijñāna*), mida funktsionaalselt seovad kokku meeleolud (*saṃskārās*).¹⁴

Budismile ei ole *avidyā* ja *vijñāna* duaadil rajanev mudel võõras, niisugune leidub näiteks *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā* suutras;¹⁵ käsitletud

¹⁴Seesugusel skeemil, et meeleolud on tahte ja kujutluse ühendus, on Läänes paralleeliks näiteks A. Schopenhaueri arvamus, et olemasolu on tahe ja kujutus.

¹⁵L. Mäll 1998, lk 302–311.

küll mitte esimese meeleseisundi tasemel, mis oleks umbes niisugune: *avidyā*'le järgneb *saṃskārās*, sellele *vijñāna* jne ehk siis toimub 12-ahela lülide “pime suksessioon”, mehaaniline edasitõukumine, kus ei teata ülejäänud lülidest midagi. Mainitud suutras esitatakse *mokṣadharm*a konstruktsioon, kus tava- või ebaloogiline *avidyā* on aluspõhi ning meelega arenegu eesmärgiks peetakse formaalloogilise *vijñāna* kaudu jõudmist kolmandale tasemele, mõistmiseni (*prajñā*).

Kummati ilmneb lähemal vaatlusel kahetisus. Kui näha mõistmiseni jõudmises kolme järjestikust astet *avidyā-vijñāna-prajñā* läbivat protsessi, mis sarnaneb *mokṣadharm*a triaadiga algtase-tee-lõpptase, siis *pratītya-samutpāda* võtmes on see midagi niisugust, et kasutusel on väljajääteliselt 1. lüli, 3. lüli ning mingi kaugem, näiteks 12. lüli (otsest *prajñā* vastet ahelas ei leidu, pigem võiks seda tähistada 12-ahela *maṇḍala* täielik kokkutõmbumine tuumaks).

Ent kuna *mokṣadharm*a on ühekülgselt vertikaalne, tõmbab see ligi ka oma vastandit, horisontaali. Viimase osalust rõhutab seegi, et 12-ahelas toimuvat vaadeldakse *saṃsāra* tingimustes, kus meelega pidevalt kõiguvad (horisontaalsel tasandil). Niisuguselt vaatekohalt on *avidyā* ja *vijñāna* teineteisega põimunud ja neid saab vaadelda samal tasapinnal: pigem-*avidyā* muutub pigem-*vijñāna*'ks ja vastupidi. Ehk just nii nagu esimese meeleseisundi kirjelduses. Sel juhul on nende vahel horisontaalne funktsionaalne seos ja miks mitte ei võiks see olla meelega (*saṃskārās*) või koguni *saṃskārās=prajñā*. *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā* suutra mudelis on vertikaalne ja horisontaalne triaad seega paratamatult korraga käigus.

Horisontaalses triaadis paikneb *prajñā* duaadi kahe poole vahel, ühendades omavahel teadmatust ja teadmist, ning on “kõikuvu” meelega asendis (*prajñā=saṃskārās*). Kord on ülekaalus üks, teinekord teine poolus. *Mokṣadharm*a skeem oleks sel juhul järgmine: mida sünteetilisem seos ehk mida enam on *avidyā-vijñāna* märkide duaad allutatud *prajñā*'le, seda suurem on mõistmise osatähtsus tulemusel ja seda kõrgem subjekti meeleseisund. (Siin saavad meelega ja meeleseisundi konstrukt kokku.) *Avidyā* ja *vijñāna* täielik süntees oleks *prajñā*; ehk teisisõnu, vertikaal ületab horisontaali. Ent see mudel ise ei näita teed meelega horisontaalsest kõikumisest välja.

Vertikaalses triaadis on tegu selgelt tendentsliku protsessiga, kus toimub meelega või meelega (*cittakleśa*) aina ulatuslikum teadustamine, kuni vertikaal lämmatab horisontaali. *Avidyā* toodab meelega

meid, *vijñāna* on nende andmete korrastusmeetod: eristav teadmine. Duaadi osad ei ole võrdväärised, kuna *vijñāna* mõju *avidyā*'le üha kasvab, kuni ka *vijñāna* meetod ise teadvustub lõpuks meeleplekina, see ületatakse ja saabub *prajñā*. Umbes niisugust mudelit rakendab ületavate tegevuste (*pāramitā*) hierarhiline skemaatika, kus kõrgeimast, ületavast mõistmisest (*prajñāpāramitā*) allpool asuvad astmed sisaldavad teadmatust (koos teadmiseiga). Üleminek *prajñā* tasemele ei toimu seejuures ettevatsetult, selleks ei ole võimalik teha kindlat meeleharjutust ega määratleda aja- ja ruumipunkti, kus meel jõuab *prajñā* tasemele, vaid *prajñā* saabub ise. Kuid see ei toimu ka silmapilkselt, nagu loogiliselt võttes peaks eeldama *mokṣadharm*a ideaal.

Kolmiku positsioonid on kummagi triaadi puhul erinevad. Vertikaalses triaadis kannab *avidyā* põhilist *samsāra* raskust ning *vijñāna* on funktsionaalne seos, mis vahendab omavahel *avidyā* ja *prajñā* tasemeid. Seevastu horisontaalse triaadi puhul on *avidyā* ja *vijñāna* võrdväärised *samsāra* esindused ning *prajñā* nende funktsionaalne seos. *Prajñā* on säärasena korraga nii süntees kui ka teadmatuse-teadmise taseme antitees või siis lüsioloogia ja mitte-lüsioloogia süntees lahus-lahutamatu printsiibil.¹⁶

Kummalgi variandil on kirjelduslikke eeliseid ja puudusi; kaheks variandiks jagunemine on paratamatu, iseloomustades ülesmärkimise ja ka tunnetuse enese dualistlikkust.

Lülid 4–6: Teine meeleseisund

Lüli 4: nimi ja kuju (*nāmarūpa*)

Dhammapada's (221) märgitakse, et see, kes ei sõltu *nāmarūpa*'st, ei lange ahistusse (*duḥkha*).¹⁷ Just 4. lüli juures avaldub selgelt dualism. Teadmine annab eelduse kujutleda tajukujundit eraldi objektide kujul (*rūpa*) ja neid ära tunda (nimetada, *nāma*). Kuju ja nimi üheskoos joonistavad subjekti ette ainulaadse, kõigist teistest eristuva objekti. Ühtlasi peegeldavad need ka objekti enese paratamatut kahetisust: eraldi asi ise ja selle kohta käiv mõiste.

¹⁶Niisugust nähtust väljendab näiteks tühjuseõpetuse (*śūnyavāda*) koolkonnas tetralemma eitus.

¹⁷*Dhammapada*. Tlk Linnart Mäll. Tartu—Tallinn: Tartu Ülikooli orientalistikakeskus, 2005, lk 52.

“Nimeline kuju” saadakse meelestuse kaudu, mida ja kuidas tajukujundist otsida; niisiis toimub maailmast eristatud objekti fikseerimine meeles juba täiesti individuaalselt ja see on igäühel erinev, kuna 4. lüli tasemel käivitub tunnetaja isiksus ja iseloom.

Isiksus koosneb viiest stereotüüpse tunnetuse põhijoonest (*skandha*):¹⁸ meeleolud (*saṃskārās*, 2. lüli), teadvus (*vijñāna*, 3. lüli), mõtestamine (*saṃjñā*), kuju (*rūpa*, osa 4. lülist) ja tunne (*vedanā*, 7. lüli). *Skandha*’d on sedavõrd krestomaatilise tähtsusega, et budismi esmatekstis *Dharmacakra-pravartana*, mis sisaldab õpetuse põhimõisteid *caturāryasatyāni*, *aṣṭāṅgika-mārga* ja *madhyamā pratipad*, on needki ära mainitud: “Lühidalt: viis isiksuse koostisosa (*skandha*) valmistavad kannatusi (*duḥkha*).”¹⁹

Skandha’de juures on selgelt näha, kuidas budismis püütakse rõhutada 12-ahela *maṇḍala*-terviku “avarust” võrreldes iga üksiklüliga, kuna 4. lüli nimi ja kuju saab oma sisu nii eestpoolt kui ka koguni tagantpoolt (7. lüli). Isiksus on *saṃsāra* üleüldise keerlemise ja põimituse ilming.

Et *skandha*’de loetelus *nāma* puudub (selle lähim analoog võiks ehk olla *saṃjñā*), sellal kui *rūpa* on olemas, siis võib spekuloida, et *rūpa* on objekti päris-objektne komponent, ent neli ülejäänud avaldusjoont on kõik pigem *nāma*. *Nāma* on küll samuti kuju, kuid teine kuju kui *rūpa* — meeleolud, teadmine, mõtestamine, tundmine (ehk nimi, mille kohta käibib taoismi vormel “nimetatav nimi on püsitu nimi”²⁰). Sisule osutavana on nimi mõneti ka sisuline komponent, funktsionaalne seos nimetava subjekti ja nimetatava kuju vahel, tagades subjekti ja objekti funktsionaalse seose; ehk siis, *nāma* on subjektobjektne.

Viiene skeem on leidnud edasiarendust teemantsõiduki (*vajrayāna*) koolkonna isiksusetüüpide *dhyānibuddha*’de jaotuses, kus igal viiel tüübil on domineeriv isiksuse koostisosa ning kindel ilmakaar, värvus, perekond, ürgollus ja sümbol.²¹

¹⁸Vt nt Ületava Mõistmise südasautra (*Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra*). — Budismi pühad raamatud 2. Tlk Linnart Mäll. Tartu: Lux Orientis, 2005, lk 108. Traditsiooniline järjekord on teistsugune: *rūpa*, *vedanā*, *saṃjñā*, *saṃskārās*, *vijñāna*.

¹⁹Seadmuseratta käimapanemine. — Budismi pühad raamatud 1. Tlk Linnart Mäll. Tartu: Lux Orientis, 2004, lk 13–17.

²⁰Lao-zi. Daodejing. Tlk Linnart Mäll. Loomingu Raamatukogu 27, 1979, lk 13.

²¹Ida mõtteloo leksikon 2006, lk 48.

Lüli 5: meelekanalid (*śaḍāyatana*)

Järgmisel astmel kujuneb tunnetuse kahetisus veelgi avalikumaks: tajukujund venib “pikkusse”, distantsiks, millel on kaks otsa. Subjektses otsas paikneb meelde tõmmatud tajukujund, mille piires toimetavad meeleelundid (*indriya*), nagu haistmis- ja maitsmismeel, ning teises otsas on nende valdkonnad maailmas, näiteks nägemise valdkond on kuju (*rūpa*), kompimisel puude (*sparśa*), kuulmisel heli (*śabda*) jne.

Seega jaguneb taju budistide meelest tunnetuse käigus aistinguteks, mitte vastupidi.²² Konkreetsete aistingute aluseks on püüdlus duaalse objekti-teadmise poole, nagu see eelmise lüli juures ette valmistati, ning aisting ise on analüütilise protsessi tulemus. Arvatakse, et toimub see nii, et käivituvad aegruumilised meelekanalid (*śaḍāyatana*), mis võimaldavad detailiseerida tajukujundist ilmutatavat informatsiooni ja määrata objektide parameetreid. Üldistatult annavad need (subjektile) võimaluse tunnetada (midagi objektset).²³

Peale viie Läänes eristatud meeleelundi käsitlevad budistid aga veel ka kuuendat, mis üksikmeelte aistinguid uuesti kokku seob (sünteesib) ja koordineerib — mõistust/mõtlemist, mille valdkond on meeleline psüühika (*manas*) ise. Viimase abil projitseeritakse kõiksusest haugatud tajukujund omaette kujutusobjektina subjekti meelest väljapoole.

Lüli 6: kokkupuude, taju (*sparśa*)

Stereotüüpse meele ja maailma kokkupuutes tajub meel midagi ja saab teadmise. Ent nagu eelnevast ilmneb, ei kohtu maailmaga mitte puhas, vaid vormiline, “mina”-raamistuses meel ning see kokkupuude on näiv, illusoorne (*māyā*), saadud teadmine aga stereotüübi peegeldus, mitte tõde. Isegi kui näib olevat saabunud vastandite mitteduaalne ühtsus, meele ja maailma kokkupuude, on asi üpris vastupidi — meel ja maailm, psüühika ja reaalsus, subjekt ja objekt hakkavad just nüüd selgelt eristuma ja vastanduma.

Seesuguse meelevaldse teadmise moodustamises lööb kaasa kuus meelekanalit, igäühel oma meeleelundid ja nende valdkonnad, sel väljal on kokku vähemalt kaheksateist komponenti. Objekt ja subjekt saavad olla väga

²²Samamoodi arvatakse viimasel ajal ka Lääne psühholoogias.

²³See ei ole solipsism, sest ei eeldata subjekti primaarsust. Lihtsalt vaatenurk on subjekti oma.

mitmesuguses põimingus ning kokkupuute (*sparśa*) tulemus on isikuti väga erinev.

Lülid 4–6 koos

Teise meeleseisundi kolmik annab järgmise horisontaalse tõlgenduse: nimekuju (*nāmarūpa*) ja kokkupuute (*sparśa*) duaadi seovad funktsionaalselt kokku meeleanalid (*ṣaḍāyatana*).

Ühes duaadi pooles sisaldub omakorda selgekujuline objektne duaad (nimi ja kuju). Teises seevastu väljendatakse mitteduaalsust (kokkupuude), subjektobjektsust, kus objekt ja subjekt on võrdsed osalised. Duaadi pooli ühendab-lahutab funktsionaalne seos meeleanalid, mis on duaalne-mitteduaalne ehk dünaamiline väli.

Skeem töötab põhimõttel, et kui meeleanalid on orienteeritud kokkupuutele, on esiplaanil mitteduaalsus (oletades, et täiuslik kokkupuude on täiuslikult subjektobjektne), kui aga nimele-kujule, siis duaalsus. Kirgastumisele paistab viivat see, kui subjekt püüab ületada *nāmarūpa*'t ja keskenduda kokkupuutele (*sparśa*): sel juhul on meeleanalid puhtad ja nende sisu mitteduaalne.

See on iseenesest lihtne skeem, ent siit algavad ka probleemid — isegi kui jätta kõrvale asjaolu, et kuna duaalsus eelneb kokkupuutele, on maailma tajumine paratamatult duaalne. Nimelt osutub ka “mitteduaalne” subjektobjektsus ise duaalseks: kokku saab seal ju kaks poolt. Pealegi on meel *pratīyasamutpāda* kirjelduse järgi selleks hetkeks juba duaalsete illusioonide kütkes, tuvastades objekti või maailma asemel hoopis enese ettekujutust objektist või maailmast.

Seegi on problemaatiline, kas *nāmarūpa* on objektne või subjektne. Ta oleks justkui objektne, sest tegu kahe objektse komponendi dualismiga. Ent see on tagantjärele tarkus, neid nüansse eristava vaatlejata seda ei märka. Vaatleja on subjektne — tal on meel.²⁴ Seega on ka *nāmarūpa* subjektobjektne, ehkki teisiti kui *sparśa*.

See arutus on formaalloogika jaoks keeruline ja suubub paradoksidesse. Kuid tasub märkida, et teise meeleseisundi tase ei olegi enam kuigi formaalne ning leidub ka muid kirjeldusviise. Teise meeleseisundiga sobivad

²⁴Analoogiliselt sellega, et Läänes populaarne arutusobjekt “laual on kaks otsa” saab oluliseks siis, kui seda niimoodi märgatakse.

näiteks dialektika tehted, mida on kolmes järgmises joonealuses märkuses spekulatiivselt (kuna need on algbudistidele tundmatud) ka rakendatud.

Dialektika valdkonnaks on sünteesitehted — seega eeldavad need vertikaalset tendentsi nagu ka meeleseisundi tõus (kui vaadelda *pratītya-samutpāda*'t ülenevate meeleseisunditena). Tehteid tehakse märkidega — see sobib kokku *dharm*a-reegluga. Märkide üleskirjutuse puhul kasutatakse kolmikjaotust tees-antitees-süntees.

Tehteid on kolm, millel on *samsāra* paratamatu kahetisuse tingimustes omakorda kaks varianti — ehk sünteesile “eelnevate” lülide järjestolemise kujutelm, s.t esmalt tees, seejärel antitees, ning lülide korragaolemise kujutelm, st tees-antitees.²⁵

Tegu on arenguga “kõrgemale”, mis aga tavaliselt osutub horisontaalseks libavertikaalsuseks, sest tegelik areng puudub. Nii on see tüüpilisel juhul ka *pratītyasamutpāda* ringkäigus.²⁶

Sellega asi ei piirdu, meeleseisundi puhul (ehkki tegu vertikaalse skeemi mõistega) on tegu hoopiski horisontaaliga, kus keskmine lüli sünteesib äärmisi. Teise meeleseisundi triaad *nāmarūpa-ṣaḍāyatana-sparśa* (nimi/kuju-meelekanalid-kokkupuude) on tees-süntees-antitees. Selle põhjal saab esitada veel kuus väidet, mis kõlavad *pratītyasamutpāda* ringkäigu seisukohalt

²⁵ 1) Vastandite ühtsus ja võitlus. Horisontaalne variant: Tees ja antitees on erinevad (võitlus, kaks) ja samas ka ühesugused (ühtsus, üks). Süntees on antiteesist erinev, ent ka samasugune. Vertikaalne variant: Süntees on teesi-antiteesi kogumi suhtes erinev, ent ka samasugune. 2) Kvantiteedi üleminek kvaliteediks. Horisontaalne variant: tees läheb üle (muutub) antiteesiks. Antitees muutub sünteesiks. Vertikaalne variant: kogum tees-antitees muutub sünteesiks. 3) Eituse eitus. Horisontaalne variant: Antitees eitab (ületab) teesi. Süntees eitab antiteesi. Vertikaalne variant: Süntees eitab kogumit tees-antitees.

²⁶ Kui teha lülide 4–6 piires asendused, saame meeleseisundi kohta järgmised kuus formaalloogilist väidet:

Nāmarūpa ja *ṣaḍāyatana* on erinevad ja samas ka ühesugused. *Sparśa* on *ṣaḍāyatana*'st erinev, ent ka samasugune.

Sparśa on *nāmarūpa-ṣaḍāyatana* kogumi suhtes erinev, ent ka samasugune.

Nāmarūpa läheb üle (muutub) *ṣaḍāyatana*'ks. *ṣaḍāyatana* muutub *sparśa*'ks.

Kogum *nāmarūpa-ṣaḍāyatana* muutub *sparśa*'ks.

ṣaḍāyatana eitab *nāmarūpa*'t (ületab selle). *Sparśa* eitab *ṣaḍāyatana*'t.

Sparśa eitab kogumit *nāmarūpa-ṣaḍāyatana*.

võrdlemisi absurdsest, kuna *ṣaḍāyatana* ja *sparśa* on vahetanud oma positsioonid.²⁷

Kui käsitleda kõiki neid dialektilisi väiteid dünaamilise tervikuna üheskoos, tekib paradokside rägastik. Formaalloogiliselt nende koostoimet selgitada ei saa. Kuid seda on täiesti võimalik mõista (*prajñā*). *Pratītyasamutpāda* lülilise skeemi varjus toimuv protsess (kui seda käsitleda dialektika võtmes) on aga veelgi keerulisem, sest praegu oli vaatluse all ainult kolm lüli. Pigem on tõenäoline, et subjekti meeles on korruga kõigi nelja meeleseisundi koode.

Lülid 7–9: Kolmas meeleseisund

Lülid 1–6 keskendusid sellele, kuidas meel häälestub maailma märgistama ning käivitub meele (psüühika) subjektne struktuur. Lülid 7–12 kordavad samm-sammult sama, ainult teise tendentsiga — keskendudes sellele, mis moodi ehitatakse üles maailma (reaalsuse) objektne struktuur meeles, nii nagu tunnetav subjekt seda oma eripärade taustal suudab kujutleda.

Lüli 7: tunne (*vedanā*)

Tunne on meele häiritus, millega objekt annab endast subjektile märku. Budismis loetletakse kolme sorti tundeid: positiivsed, negatiivsed ja neutraalsed.²⁸ Positiivsed on need, mis pakuvad rõõmu, negatiivsed need, mis tekitavad kurbust, ning need mõlemad vahelduvad omavahel, rõõm asendub kurbusega ja vastupidi.

Täit selgust nendega siiski ei ole. Positiivne tunne on positiivne, tees. Kuid negatiivne tunne on kindlasti samuti positsiooni omav, tees, olles sellisena kahetine, kuna on samas (ja isegi eelkõige) ka negatsioon, eitus, anti-tees.

²⁷*Nāmarūpa* ja *sparśa* on erinevad ja samas ka ühesugused. *Ṣaḍāyatana* on *sparśa*'st erinev, ent ka samasugune.

Ṣaḍāyatana on *nāmarūpa-sparśa* kogumi suhtes erinev, ent ka samasugune.

Nāmarūpa läheb üle (muutub) *sparśa*'ks. *Sparśa* muutub *ṣaḍāyatana*'ks.

Kogum *nāmarūpa-sparśa* muutub *ṣaḍāyatana*'ks.

Sparśa eitab *nāmarūpa*'t (ületab selle). *Ṣaḍāyatana* eitab *sparśa*'t.

Ṣaḍāyatana eitab kogumit *nāmarūpa-sparśa*.

²⁸Mind in Buddhist Psychology 1975.

Veel iseäralikumad on neutraalsed tunded, mis on omased kõrgeimale meeleseisundile (säärastena vertikaalsusekesksed). Nende põhiomaduseks on dualismi puudumine ehk siis liigitamine eelistatud ja mitte-eelistatud osaks. Kui meel ja maailm, üks ja kõiksus õnnestub täiuslikult sünteesida, saabubki neutraalne tunne, sellele järgneb neutraalne realisatsioon (*jarāmarāna*, 12. lüli) ning ideaalis virgumine. Võib väita, et kui meele ja maailma kokkupuutes jääb tunne neutraalseks, ei toimu tajukujundi olulist moonutamist ning järgmised lülid, mis kirjeldavad moonutamise faase, võib põhimõtteliselt ära jätta. Probleem tekib sellest, kuidas neutraalse tundeni jõuda, loogiliselt on see võimatu.

Lüli 8: võimendamine, janu (*trṣṇā*)

Järgneb tajukujundi ulatuslik deformeerimine selles suunas, kust otsitakse tulemust. Võimendatud tunded on meeleolud nagu 2. lüli (*samskāras*), kuid seda natuke teistsugusel, konkreetsemal tasemel. 8. lülis ei ole enam potentsiaalsed, vaid aktuaalsed, konkreetsete objektidega seotud meeleolud. Tegu on aktiivselt oma positsiooni sisse võtnud tundega, millel on üheselt määratletud koordinaadid.

Neutraalset tunnet ei peaks saama võimendada ja formaalselt puudub sellel ka positsioon. Teisalt on seegi tunne lülidesse kaasatud, seega positsiooniga. Siin on küll vastuolu, kuid siiski mitte mõttetus: eelkõige tuleb nähtavale, kuidas lüüline *maṇḍala* jääb kolmanda meeleseisundi tasemel hätta. *Pratītyasamutpāda* najal ei anna väita enam kui seda, et kõrgemate tasemete juurde võib ka niisugune — neutraalne/ükskõikne — tunne kuuluda; alates 7. lülist on lüsioloogilise edenemise kirjeldamiseks adekvaatsem juba teistsugune, vertikaalsusekeskne atribuutika.²⁹

Lüli 9: kippumine, kinnistamine (*upādāna*)

Subjekt kinnistab maksimaalselt seda tajukujundi osa, mis vastab tema eelhäälestusele, õigupoolest kujutlusi, mis ta selles leiab, ning püüab elimineerida kõik muu, mis tema arvates on müra.

Rippudes kiivalt oma “silmaklappide” küljes, puhastab ta tajukujundi lisandeist ning töötleb valmis enda jaoks sobiva informatsiooni. Lõhustatud

²⁹Budismis on selliseks kirjeldusviisiks näiteks kaheksaosaline tee (*aṣṭāṅgikamārga*).

tajukujundist kujuneb triaad, mille moodustavad eelistatud külg (tulevane märk), tõrjutud külg ja nendevaheline funktsionaalne seos. Puhastamine on muidugi näiline, varjatu on pidevalt kaasas ja mõjutab nii informatsiooni sisu kui ka uut ahelakeerdu; Lääne psühholoogia termineis lükkab subjekt tema jaoks “kasutud” lisandid alateadvusse. Lüli vasteks 12-ahela esimesest pooldest on teadlikuks saamine, teadvustamine, *vijñāna*.

Lülid 7–9 koos

Ehkki *pratīyasamutpāda* võtmes võib postuleerida, et kolmas meeleseisund on tunde enese ja selle kinnistumise vastandus, mida funktsionaalselt ühendab võimendamine, on kolmanda meeleseisundi kolmikut vastandite duaadi ja nende funktsionaalse seose kujul juba keeruline käsitada, kuna kõik lülid toimivad selgelt ühes suunas, ilma nähtava vastandamiseta: deformeerivad tervikut, pigistavad sellest välja informatsioonikuhilat, kiirendavad tulemuse saamist.

Faasid tunne-võimendamine-kinnistumine illustreerivad muuhulgas ka nähtust, mispärast maailma asjadele reageerimine toimub üldjuhul tagantjärele. Isegi kõige lihtsamast stiimulist (näiteks pauk) võib reaktsioonini (võpatus) kuluda päris pikk ajavahemik, lausa mitu kümnendiksekundit. Kõik reageerimisele kuuluvad ajahetked võimendavad kumulatiivselt seda, mida on kavas märgata ja tunnetada.³⁰

Tüüpilisel juhul on tegu pigem regressi kui täiustumisega. Toimub tajukujundi analüütiline lõhestamine meelevaldseteks viiludeks ja võimaliku tulemuse vaesestamine. Kuid harva esineva virgumistee korral tähistab nende lülideni jõudmine “rõõmsa tasakaalu” seisundi saabumist. Subjekt saab üle positiivsetest ja negatiivsetest tunnetest ning on selgelt teadvusel. Jäävad vaid neutraalsed tunded: *aṣṭāṅgikamārga* tähistuses toimub praegu aina uute lüüside avanemine, neutraalsuse ja tasakaalu võimendumine ja kinnistumine; kõlagu see kui tahes paradoksaalselt. Subjektil on säärases olukorras võimalik mõista, et 12-ahela *maṇḍala* lülid asuvad järjest ainult tinglikult, olles loomult põimunud ja võimendades üksteist.

Mõni meeleharjutus. Võimendamist-kinnistamist saab uurida *pratīyasamutpāda* kõigi 12 lüli üheskoos käsitlemisel, ent ka dialektika pinnal, kui tõmmata korraga ühte kujundisse kõik kolm dialektika tehet ja nende kaks

³⁰Läänes uurib tajukujundi ümbertötlusprotsessi etappe kognitiivne psühholoogia ning selles käibivate tunnetusmudelite sarnasus 12-ahela omaga on päris suur.

avalduskuju (võimalikult suure hulga aspektide kohalolekul). Kumulatiivne efekt on seda suurem, mida enam suudetakse kõike koos hõlmata.

Lülid 10–12: Neljas meeleseisund

Lüli 10: saamine (*bhava*)

Kui 4. lüli genereeris duaalsuse, siis selle objektne vaste 10. lüli on duaalsuse puhastanud ja genereerib monaadi (mis teatavasti on varjatud duaad). Tajukujund on juba sedavõrd vaba “liigsetest” detailidest, et selle sisu vastab enam-vähem meelestusele ning “kõik muu” ehk müra on enam-vähem taandatud. Positiivne informatsioon on kätte saadud. Tegu on üpris ühese, isegi formaalloogilise seisundiga.

Kaks inimest ei näe üht objekti täpselt samamoodi. Kujundist on võimalik saada väga erinevaid tulemusi (nii nagu matemaatikas saadakse samade märkide sidumisel erinevate tehetega erinev tulemus), konkreetse tulemuse sisu ja kvaliteet sõltub isiksuse omadustest, otsingu stereotüübist.

Praktikas võib erinevus olla küll suur — heal juhul saadakse kõrgetasemelist informatsiooni, samahästi võib tunnetusprotsessi tulemuseks olla ka täielik jama, kuid samas ei ole võimalik anda tõsikindlat teoreetilist kriteeriumi, mis väärtuslikku ja väärtusetut omavahel eristaks, sest see, millest informatsiooni ammutatakse, asub ise kahtluse all: tajukujund on tunnetusprotsessi käivitumisest peale üksnes kujutlus. Väljaspool tunnetusprotsessi dünaamikat, päris alguses, suure paugu eelses vaakumseisundis säärast kujundit ju pole või vähemalt ei saa seda eeldada. Kujundi dikteerib seesama isik, kes tahab saada mingit teavet. Väga võimalik, et elementide pudemeid avastades tegi ta alles tagantjärele otsustuse, et alguses oli terviklik kujund, mille ta lõhkus.

Subjektil on võimalik tajukujundit ka väga vähe lõhkuda ning saada üpris olemuslik teadmine reaalsuse kohta. Ometi on see illusoorne, meeleepete (*māyā*). Seega, tahte abil on inimene midagi kujutlenud ja nüüd on tal see peaaegu käes.

Lüli 11: sünd (*jāti*)

Kui 5. lüli toimus subjekti ja objekti vaheliste meelekanalite häälestamine tajukujundist informatsiooni väljanõppimiseks (tõsi küll, subjekti meeles),

siis nüüd sünnib või saab ilmsiks selle protsessi tunnetuslik tagajärg: vaimses plaanis realiseerub tajukujund märgina (*dharma*).

Subjekti stereotüübist oleneb, kui ühetähendusliku märgiga on tegemist. Mida formaalsem ja mittedünaamilisem on märk, seda enam on triaadi mitte-eelistatud külge ning funktsionaalsus taandatud. Üldjuhul on tajukujund tugevasti deformeeritud.

Kuid täielikult ei vabane dünaamikast ka parima tahtmise juures. Märgi dünaamilisus oleneb sellest, mida nimelt on subjekt tajundmetes eelistanud ja mida taandanud. Põhimõtteliselt on võimalik ka see, et triaadi mitte-eelistatud külge on minimaalne ning ühes sellega funktsionaalsuse kadu tühine. Siiski ei saa arvata, et deformatsiooni üldse ei toimu, kuna teemaks on tunnetus, taju viimine märgilisele kujule ning käsil juba 11. lüli.

Neutraalse tunde tagajärg pole — võib-olla — küll deformeeritud, sest mitte midagi pole teisele eelistatud, kuid nagu öeldud, on see olukord formaalloomiselt käsitatamatu; nagu seda on ka *nirvāṇa*.

Lüli 12: vananemine ja surm (*jarāmarāṇa*)

6. lüli aset leidnud subjekti-objekti näivalt vaba kokkupuude, mille eel aga subjekt oli juba positsiooni sisse võtnud, jõuab 12. lüli subjekti positsiooni realiseerumiseni. *Jarāmarāṇa* on kogu *pratīyasamutpāda* ahelasse kätkeatud tunnetusprotsessi kokkuvõte — realisatsioon materiaalses plaanis. Toimub subjektsuse taandumine ning reaalsuseks, maailmaks saamine, maailmastumine. Eelkõige on selle lüli sisuks tegevus, tegu, *karma*. Ka tegu on omast kohast märk. Vaimne maailm-märk edeneb tegevuslikuks märgiks.

Märgatu, mille põhjal subjekt tegutseb, sisaldab tema kogemust ning *karma*-reegli järgi on igal teol tagajärg. Ehkki näivalt toimub tegu välismaailmas, on ebatäiusliku teo igipõliseks tagajärjeks järgmine häiritus meeles. Käivitub või pigem lihtsalt liikleb edasi *duḥkha*'l põhinev stereotüüp ning algab taas järgmine tunnetusahel. Nõnda toimub *saṃsāra* igavene ringkäik.

Just tegu annab teada subjekti meele olukorra. Samuti selle, mis on vahepeal juhtunud. Kui tegevus peaks küündima märkide täieliku integreerituse ning subjekti ja objekti sulandumiseni, saabub kirkastumine. See on sisuliselt sama mis täiesti neutraalne kokkupuude (*sparśa*) 6. lüli tasemel, kui ei toimu mingit tajukujundi lõhestumist.

Lülid 10–12 koos

Kogu neljanda meeleseisundi kolmik käsitleb põhimõtteliselt sama, erine-des vaid aspektis: *bhava* on teadmise realisatsioon, *jāti* on meele realisat-sioon vaimsel tasandil (märgis) ja *jarāmarāṇa* kogu käimalükkava häirituse füüsiline realisatsioon (tegevuses).

Järjestusel on siiski ka tähtsust. Olgugi saabunud meele realisatsioon ülimes märgis, olgugi kõik, mis maailmast leida, koondunud ülimaldiks *dhar-ma*'ks, kõiksuseks, ükskõiksuseks, üksmeeleks, buddha õpetuseks, absoluudiks, siis budismi reegel ütleb, et viimasena — samas vältimatult — tuleb ületada *dharma* ise. Seega ei ole 11. lülile (teooriale) pidamajäämine õigus-tatud, vaid see tuleb ületada praktikas, 12. lüli tegude realisatsioonis.

Kui kolmik seisundina tasapinnale laotada, koosneb see vastandipaarist saamine-vananemine, mida funktsionaalselt seob sünd. Kõik triaadi ele-mendid on silmnähtavalt kujundid. Saamine esindab mineviku ajalugu, sünd on olevikuline hetk, vananemine ajalik siht-tulevik.

Samsāra rattast väljumise retsept on lihtne — kuna suremine (12. lüli) on sünni (11. lüli) süntees, ei tohi vektor neljanda meeleseisundi saabumi-se järel minna järgmisse lülisse vananemine-surm (*jarāmarāṇa*) niimoodi, et sellestki veel edasi minnakse. Kui teo sisuks on märkide kõrgeim sün-teesitehe, integratsioon, märgilisuse ületamine, saab väljuda erisusi, duaal-sust ja mitmust (ka ahelate paljusust) alal hoidvatest aegruumilistest koordi-naatidest. Teisisõnu toimub suubumine *maṇḍala* tuuma. Jõutakse keskteele (*madhyamā pratipad*), tendentside tendentsini, maksimaalse dünaamilisu-seni, mis ei ole kesktee, nii nagu *maṇḍala* tuum ei ole aegruumiliste koor-dinaatideta enam tuum, kuna puudub ümbris.

Inimese elu viimane tegevus on suremine. Ent ka eluajal toimuv vir-gumine on mingis mõttes viimne tegevus. Väheemas plaanis on seda iga-sugune ilmutuslikkus. Paljud ahelad jäävad siis kõrvale, edasi lähevad vaid elukondlikult põhilised, kuni surses saabub tõeline vaibumine, *parinirvāṇa*; mida küll ei saa tõestada, vaid ainult uskuda.